

УДК 633.11:631.526.32.(092)

**МИКОЛА ІВАНОВИЧ ВАВИЛОВ - ЗАСНОВНИК І
ОРГАНІЗАТОР НАУКИ СЕЛЕКЦІЯ:
(до 120-річчя з дня народження)**

***В. В. Шелепов**, доктор сільськогосподарських наук Державна
наукова сільськогосподарська бібліотека УАН*

Мені, як селекціонеру, автору понад 35 районваних сортів пшениці озимої м'якої і твердої, який понад 25 років (1967-1990 рр.)

працював у тісному співробітництві з відділом селекції ВІРу, хочеться поділитися спогадами соратників і послідовників ідей Миколи Івановича Вавилова.

Лебедев Д. В., характеризуючи наукову діяльність М. І. Вавилова неодноразово говорив, що ця людина була яскравим прикладом великого вченого, який володів енциклопедичним науковим кругозором, був невинним генератором наукових ідей, ідо значно впливали на ряд наукових дисциплін, ученим-організатором, об'єднуючим і надихаючим великі колективи для вирішення фундаментальних теоретичних і практичних проблем, творцем і головою потужної наукової школи [1].

Микола Іванович родився 13/25 листопада 1887 року у Москві в сім'ї багатого комерсанта. Батько, Іван Ілліч, і мати, Олександра Михайлівна, виховали чотирьох відомих учених - синів: Миколу біолога, Сергія - фізика, у майбутньому Президента АН СРСР, і дочок: Лідію - дослідника-мікробіолога й Олександру лікаря-мікробіолога.

Середню освіту майбутній біолог отримав у кращому на ті часи Московському комерційному училищі. Його ж вабило природознавство.. Тому після закінчення училища він вступив до Московського сільськогосподарського інституту (пізніше перейменованого в Петровсько-Розумовську сільськогосподарську академію), нині - Московська сільськогосподарська академія ім. К.А. Тімірязєва. Будучи студентом, Микола Іванович проявив здібності до наукового пізнання, що на третьому курсі дало можливість виступити на святковому засіданні Академії, присвяченому 100-річчю з дня народження Ч. Дарвіна, з доповіддю „Дарвинизм и экспериментальная морфология” (1909 р.). У цей же час проявив інтерес до проблем патології рослин, що знайшло відображення у науковій роботі „Голье слизи (улитки), повреждающие поля и огороды в московской губернии”. За цю роботу визнаний гідним премії АЛ. Богданова - першого засновника Московського політехнічного музею. Для проходження виробничої практики Миколу Івановича направляють на Полтавську дослідну

станцію (Україна), яка остаточно закріпила в ньому віру і любов до агрономічної роботи.

Після закінчення навчання М. І. Вавилова залишають в Інституті для набування професорського звання. Доля привела його на кафедру приватного землеробства, керівником якої був знаменитий - агрохімік і фізіолог Д.Н. Прянишников. Працюючи на кафедрі, він одночасно стає учнем і співробітником засновника селекції сільськогосподарських рослин професора Д. Я. Рудзинського, зустрічається з талановитими селекціонерами С.І. Жигаловим і А.А. Ячевським. У ці ж роки (1911-1912) проходить практику з ботаніки в Бюро прикладної ботаніки у професора Р.Е. Регеля (Санкт- Петербург). Як бачимо, коло людей, з якими пощастило спілкуватися Миколі Івановичу, займали високі позиції в науці, що, безумовно, зіграло важливу роль у формуванні і становленні М. Вавилова як ученого.

У період підготовки до професорського звання М. І. Вавилов спеціалізувався як ботанік-імунолог. Його вабила проблема стійкості і сприйнятливості рослин проти хвороб і шкідників. Для розширення знань з імунітету Миколу Івановича відряджають до Англії в Інститут садівництва ім. Дж. Інса (1913 р.), де разом з професором У. Бетсоном вивчає вплив географічного фактора на проблему імунітету. Досліди з вивчення колекції пшениць одночасно закладаються в Англії і Росії, результати публікуються в Росії у 1913 р., в Англії - 1914 р. Повертаючись до Росії, М. І. Вавилов відвідує у Франції знамениту фірму братів Вільморен, де знайомиться з результатами генетично-селекційної і насінницької робіт.

Ще до поїздки до Англії Микола Іванович розпочав читати лекції по селекції і генетиці на Голіцинських жіночих сільськогосподарських курсах. У 1917 р. його вибирають професором Воронежського сільськогосподарського інституту й Саратовського університету (агрономічний факультет) і помічником завідувача відділу Бюро з прикладної ботаніки і селекції у професора Р. Е. Регеля.

Саратовський період хоча й короткий був найуспішнішим у роботі М. І. Вавилова. Створене ним Саратовське відділення Бюро з прикладної ботаніки поповнилось молодим колективом послідовників вчення М. І. Вавилова (відібрані студенти університету), з яким у подальшому буде здійснена не одна експедиція з обстеження і збору рослинних зразків у різних регіонах країни. Тут- же було опрацьовано й узагальнено все те, що вивчалось на колекційних посівах у Англії, Москві, Саратові, на фірмі Вільморенів і видано під загальною назвою „Закон гомологических

рядов в наследственной изменчивости растений”, значення якого можна порівняти з відкриттями Г. Менделя в генетиці і Д. Менделєєва в хімії.

У 1920 р. після раптової смерті Р. Е. Регеля, керівництво Бюро перейшло до М. І. Вавилова. Розпочались поглиблені дослідження в генетиці, селекції, фізіології рослин і багатьох інших дисциплінах. Все це мало бути основою для розробки систем заходів, направлених на розвиток вітчизняного рослинництва і, зокрема, селекції нових сортів та інтродукції кращих форм і нових культур. Для вирішення цих питань М. І. Вавилов запрошує до роботи в Бюро учених першого рангу, відомих фахівців, які мають великий досвід керівництва науковими колективами. Організуються нові відділи і лабораторії, а саме Бюро перетворюється у Всесоюзний інститут прикладної ботаніки і нових культур (ВІПБІНК, 1924 р.). Колектив поповнюється групою студентів із Саратовського університету: О. Баруліною (у майбутньому дружина Миколи Івановича), О. Столетовою, А.Мордвинкіною; добре знайомими по „Петрівці” спеціалістами: зернобобовик (професор Л. Говоров) і ботанік-рослинник - О. Сінська (Москва), геоботаніки Р. Аболін і М. Попов (Ташкент), анатом- фізіолог В. Александров і фізіолог Н. Максимов (Грузія), систематик- ботанік Є. Вульф (Крим), генетик Г. Карпеченко та селекціонери: В. Писарев (Іркутськ), І. Веселовський (Москва), Н. Кулешов (Харків), знавець культурних рослин Кавказу — П. Жуковський та інші.

Становлення ВІРу проходило складно. Ряди вчених складались з різних поколінь, вихідців різних соціальних верств, молоді, яка закінчила різні учбові заклади і школи. Запрошені і місцеві спеціалісти спілкувались на різних наукових мовах. Нерозуміння один одного заважало створенню єдиного колективу. По інституту „ходили” вірші, а часом і епіграми, які наглядно ілюстрували стан у ВІРІ в той період:

„Когда до горестной разлуки
Прекрасный мощный „Вавилон”
Жил бурной жизнью науки,
И мысль ключом кипела. Он Всех
вдохновлял и к Ленинграду
Стекались лучшие умы”[2, 3].

У 20-і роки у „віровців”, не дивлячись на розбіжності в поглядах, виробилася одна спільна мова, зрозуміла всім. М. І. Вавилов вимагав від співробітників: любові до рідної й іноземної мов, знання світової літератури, широкий розмах наукових досліджень[4]. ВІР і його директор, М. І. Вавилов, користувались розумінням і великою підтримкою Уряду.

Микола Іванович усвідомлював, що країна з такою величезною територією, різноманітністю ґрунтів і клімату мусить мати велику різноманітність культурних сортів і диких рослин. Першим кроком у цьому напрямі була заміна у середньоазійських республіках коротко волокнистих малоцінних азійських і африканських видів бавовнику на середньо- і довговолокнисті сорти американських видів. Потім почали випускати кращі селекційні сорти пшениць, ячменю, кукурудзи та інших культур. Для збору зразків організовувалися експедиції по території власної й інших країн. За 1923-1930 рр. було здійснено 180 експедицій, з яких 140 - по території СРСР. Зібрано понад 250 тисяч зразків різних польових культур [5].

М. І. Вавилов відчував, що зібрану колекцію необхідно розмістити в різних регіонах країни. ВІР організує географічну мережу із 115-й дослідних станцій, що спеціалізувалися по культурах. Найвіддаленіший північний пункт було утворено за Полярним колом, південний - у Туркменії, східний - біля Владивостока, західний - у Литві.

У 1926 р. на прохання Миколи Івановича у передмісті Харкова М. Кулешов організував Український опорний пункт ВІРу, очолив його і розпочав вивчення колекції кукурудзи. У подальшому відділення підпорядковується Українському інституту рослинництва ім. В.Я. Юр'єва, а згодом на його базі (1992) створено Національний центр генетичних ресурсів України. Для вивчення і розмноження колекційних зразків польових культур створюється також Устинівська дослідна станція ВІР (Полтавська область).

Під керівництвом Миколи Івановича успішно розвивалися дослідження по селекції і генетиці: проводились циклічні схрещування у різних родах - *Triticum*, *Hordeum*, *Avena* та інших; відкрито явище амфідиплоїдії (Г. Карпеченко); обґрунтоване вчення про каріотиби (Г. Левитський); відкрито поліплоїдний ряд диких і культурних видів картоплі (В. Рибін); розпочаті роботи з міжлінійної гібридизації кукурудзи (М. Кулешов).

М. І. Вавилов успішно диригував ансамблем своїх співробітників, відібраних за обдарованістю, ерудицією і перспективністю. За дослідження імунітету культурних рослин у 1926 р. в числі перших учених Миколі Івановичу присуджена Ленінська премія. Він нагороджений Золотою медаллю Географічного товариства СРСР ім. Н. Пржевальського, вибраний дійсним членом АН СРСР і Української АН (1929 р.), був директором Всесоюзного інституту прикладної ботаніки і нових культур (1923-1929 рр.), засновником і директором Інституту генетики АН СРСР (1930-1940 рр.), першим Президентом ВАСГНІЛ (1929-1935 рр.), Президентом

Географічного товариства СРСР, членом ЦК Комуністичної партії і дійсним членом багатьох зарубіжних академій [6].

У 1932 р. М. І. Вавилов виїхав до Америки для вивчення походження кукурудзи. Разом з ним мав поїхати М. Кулешов, але йому у виїзді за кордон було відмовлено. Американські колеги допомагають Вавилову відвідати рад Південноамериканських країн. Очевидно ця поїздка негативно вплинула на репутацію М. І. Вавилова і всього інституту. Повернувшись додому весною 1933 р., він побачив, що велика група провідних учених (М. Кулешов, Г. Левитський, В. Писарев, М. Максимов, М. Попов і інші) заарештована за участь у Трудовій селянській партії. Микола Іванович також підпадає під підозру і стає „невиїзним”. Згодом, у 1934 р., заборонено святкування 40-ї річниці заснування Бюро прикладної ботаніки, а у 1935 р. М. І. Вавилова змістили з посади Президента ВАСГНІЛ. Розпочалась епохальна діяльність Т. Д. Лисенка - прибічника і протеже Сталіна Й.В.

Чергова експедиція у Західні області України, відвідування Дублінської академії землеробства, зустріч з професором генетики К. Мечинським загострили свару з Лисенком. Крім того, в інституті появилася група працівників, яка підтримувала Лисенка.

Очевидно, зустріч з К. Мечинським і лист, написаний американському колезі, стали причиною арешту М. І. Вавилова. Шостого серпня 1940 р. у Чернівецькій області його заарештували, допитували у Москві, заслали у саратовську тюрму, де він і помер (26 січня 1943 р.). Реабілітований М. І. Вавилов у вересні 1955 р.

В арешті Миколи Івановича часто звинувачують Лисенка. Але у справі з реабілітації є заява Лисенка, у якій написано: „... С некоторыми теоретическими биологическими взглядами Н. И. Вавилова, как и с рядом других ученых, я был и остаюсь несогласным, как и эти ученые не согласны со мной. Но эти несогласия никакого отношения к следственным и судебным органам не имеют, так как по своему характеру они не являются антигосударственными. Они направлены на выявление истины в биологической науке” [7].

Очевидно, причиною арешту була сталінщина, яка породила одних людей доносити з корисних міркувань, других - з невігластва, третіх - через елементарний страх. Не всі „віровці” мали „ген порядності”, знайшлися наклепники за кличкою „Дама”, які робили кар’єру на брехні і підлості [1].

Микола Іванович мав двох синів: Олега і Юрія. Олег був талановитим фізиком, але, захопившись альпінізмом, у молодому віці загинув у горах Кавказу. Юрій також фізик, зараз на пенсії,

турбується про охорону величності свого батька. Дружина, Олена Іванівна Баруліна, померла в 1957 році. Похована у Москві,

На закінчення потрібно сказати, що наукова праця М. І. Вавилова і „віровців” вилілась у багаточисленні наукові роботи і монографії: „Культурная флора”, „Биохимия культурных растений”, тритомник „Теоретические основы селекции” і багато інших. Сам Микола Іванович є автором *Закона гомологических рядов в изменчивости растений, Теории географического распределения ген центров, Теории генотипического иммунитета, Ботаникогеографических основ селекции, Научных основ селекции пшеницы. Він автор монографій: „О линековом виде как сложной морфофизиологической системе таксонов”, „Основы интродукции”, „ Основы селекции и географической изменчивости растений”*. Був організатором заміни старих сортів новими, розповсюдження рослинництва на Крайню Північ, у зони напівпустинь і високогір'їв, мережі дослідних станцій. Видавав журнал „Прикладная ботаника, генетика и селекция”.

Відзначаючи 120-річчя від дня народження М. І. Вавилова, більшість селекціонерів шанують його, як одного з тих, хто віддав своє життя на благо науки, приніс світову популярність інтродукції і селекції рослин. Такі особистості не зникають безслідно. Вони є історією і вічним прикладом для нинішніх і майбутніх поколінь.

Використана література:

1. Лебедев, Д. В. Николай Иванович Вавилов и зировцы ВИРа. / Д. В. Лебедев // Сратники Николая Ивановича Вавилова: исследователи генофонда растений. - СПб, 1994. - С. 6-12.
2. Фурса, Т. Б. Константин Иванович Панголо. / Т. Б. Фурса // Сратники Николая Ивановича Вавилова: исследователи генофонда растений. - СПб, 1994. - С. 418-426.
3. Кармановская, В. В. Римма Петровна Бологовская. / В. В. Кармановская // Сратники Николая Ивановича Вавилова: исследователи генофонда растений. - СПб, 1994. - С. 71-76.
4. Дюбин, В.Н. Феофан Фарнеевич Давитая. / В. Н. Дюбин, В. А. Корнеев // Сратники Николая Ивановича Вавилова: исследователи генофонда растений. - СПб, 1994. - С. 6-12.
5. Сыч, И. Академик Н. И. Вавилов - гений и совесть народа (к 120-летию со дня рождения)/ И. Сыч, В. Сыч [и др.] // Овощеводство - 2007.-№ 10.-С. 8-11.
6. Жуковский, П. М. Образ Н. И. Вавилова. / П. М. Жуковский // Вавилов Н.И. Избранные произведения в 2 томах. - Л.: Наука, 1967. - Т. 2. - С. 439-453.
7. ЦГАНХ СССР. Ф342.оп.1 ед.хр. 108 (на англ. яз.)